

Radicalisering van genot - Bouwstenen voor een analyse van de Ecstasycultuur

I. INLEIDING

1. Afbakening

Amfetamineachtige stimulantia, waarvan de substanties 'ecstasy', MDMA, MDA en MDE deel uitmaken, zijn enerzijds met eenvoudige middelen te produceren en anderzijds op eenvoudige wijze door de gebruiker te consumeren. Deze substanties worden bovendien maatschappelijk verkeerdelijk gepercipieerd als zijnde minder schadelijk dan andere illegale substanties zoals heroïne en cocaïne. Nochtans blijkt het tegendeel waar: de designer technologie produceert en verfijnt deze synthetische drugs met de regelmaat van de klok om wettelijke en reglementaire verbodsbepalingen te omzeilen, maar veroorzaakt in een zelfde beweging belangrijke neveneffecten: fysisch en mentaal, individueel en maatschappelijk.

Ten eerste is ecstasygebruik een maatschappelijk en socio-cultureel aanzienlijk fenomeen.¹ Er is niet alleen sprake van een steeds groeiende omvang van de omgordende drugssubcultuur, hiernaast wordt ook de notie druggebruik zelf gedynamiteerd naarmate niet enkel subculturele leden maar ook niet-gebruikers en bovenal de overheid meer en meer verward zijn over de impact van het fenomeen ecstasygebruik. Het betreft hier niet alleen de impact van al dan niet schadelijke gebruikerseffecten, maar tevens de impact van het gebruik op het dagelijkse familiale, sociale en professionele leven van de gebruiker. Het lijkt vanuit deze optiek dan ook verwonderlijk dat de consumptie van amfetamineachtige stimulantia het voorbije decennium niet heeft opgehouden te stijgen in de Europese landen, wars van een doeltreffend overheidsingrijpen.

Ten tweede, op internationaal vlak verschilt de reactie van de verschillende overheden: van schijnbare onverschilligheid tot robuuste interventie. Deze verschillen vergroten alleen maar het binnen de samenleving heersende misverstand betreffende ecstasygebruik; zij werken de verspreiding van verkeerde informatie in de hand: welk land onderneemt welke stappen teneinde het synthetische drugprobleem in te dijken?

Ten derde, het gebruik van synthetische drugs beperkt zich niet langer tot de temporele en spatiale grenzen van drugssubculturen, in casu de ravecultuur. Vandaag worden noties van *lifestyle* permanent en instant uitgewisseld via moderne middelen van mobiliteit en communicatie, zoals internet. Het fenomeen van het verder schrijdende ecstasygebruik beperkt zich bijgevolg niet langer tot een handvol West-Europese landen, waaronder België, waar ecstasy en andere designer drugs worden geproduceerd in illegale veldlaboratoria, integendeel verspreidt de productie en het gebruik ervan zich mondiaal. In Zuidoost Azië is het probleem de jongste 3 jaren geëvolueerd tot een alarmerende epidemie, in het kielzog van de Verenigde Staten en West-Europa. Gestadig haken (jonge) mensen wereldwijd in op de ecstasy-ervaring van hun Westerse peers.² De designertechnologie verschaft gebruikers de belofte meesters van hun universum te zijn. Strafrechtelijke, juridische normen noch maatregelen van preventie controleren dit fenomeen ten volle. De impact van de subcultuur van ecstasygebruikers op de

maatschappij is globaal en is bijgevolg gediend met een etnografische studie van deze subcultuur en een analyse vanuit het perspectief van de gebruikers zelf.

2. Voorbeschouwing

Ons onderzoek, voorwerp van dit artikel, kadert binnen de hedendaagse stroming van *research* in het domein van het sociologisch en maatschappelijk aan belang winnende fenomeen binnen de literatuur gedefinieerd als de 'subcultuur' van ecstasygebruikers of ravecultuur. Binnen deze subcultuur wordt door leden de combinatie gemaakt van ecstasyconsumptie en recreatie enerzijds, van dans en entertainment anderzijds.³

Het centrale element van de ecstasy-ervaring binnen de schoot van deze subcultuur betreft de maximalisering van genot middels dans en druggebruik. Anders dan het geval in vroegere drugssubculturen gaat de ravecultuur hierbij een relatie aan met de mainstream-omringende maatschappij. Binnen het kader van onze onderzoekshypothese wordt hierbij verondersteld dat noties van genotsbeleving door gebruikers getransformeerd en geradicaliseerd worden tot risicovolle strooptochten op zoek naar genot. De ravecultuur wordt binnen onze analyse cultuurantropologisch als een semi-autonoom sociaal veld geïdentificeerd aan de hand waarvan deze transfer en radicalisering tussen sub- en hoofdcultuur plaatsvindt.

Voorliggend artikel wil een afgeloten literatuurstudie presenteren. In een eerste, methodologisch deel wordt een argumentatie voor de etnografisch-kwalitatieve methode in het huidige onderzoek gegeven. In een tweede deel worden conceptuele bouwstenen aangeleverd teneinde tot een beter theoretisch inzicht te kunnen komen aangaande de ravecultuur. Deze bouwstenen betreffen ten eerste een analyse van de ecstasy-ervaring zoals ervaren door de gebruikers zelf. Aan bod komt in een hierbij aansluitend onderdeel het overzicht van chemische en farmacologische effecten van ecstasygebruik, dit in relatie tot de aangehaalde subjectieve gebruikerseffecten.

Een tweede bouwsteen binnen het kader van dit artikel is een analyse van de ravecultuur zelf. Enerzijds wordt een analyse gemaakt van de tot op dit moment voortdurende expansie van deze subcultuur, anderzijds wordt in een hierbij aansluitend onderdeel nagegaan in welke mate deze postmoderne pleziercultuur de voedingsbodem uitmaakt voor radicalisering van genotsbeleving en voor de zoektocht naar risicovol gedrag.

Een derde bouwsteen betreft een analyse van de zogenaamde normalisatiethese betreffende recreationeel druggebruik waaronder ecstasy- en amfetaminegebruik, dit in relatie tot de conceptualisering van noties van genot en identiteitsbeleving.

In een afrondend deel, getiteld discussie, worden deze theoretische bevindingen gegroepeerd, resulterend in de ontwikkeling van een onderzoekshypothese die tijdens onze eigenlijke fase van etnografisch veldwerk zal worden getoetst: in welke mate leiden ingrijpende ecstaservaringen, gestoeld op gebruikers- en chemische effecten als ook een temporeel en spatiaal steeds verder schrijdende pleziercultuur middels noties van radicalisering van genotsbeleving tot een wederzijdse beïnvloeding en transfer van waarden en normen tussen subcultuur en mainstream, omliggende samenleving.

II. METHODOLOGIE

Evaluatie van het nut van kwalitatief, etnografisch drugsonderzoek

Een eerste overweging betreffende het nut van de aanwending van de kwalitatieve methode is van zowel praktische als methodologische aard. De consumptie van ecstasy blijft een illegale activiteit binnen het gehele domein van mijn onderzoekssetting en bijgevolg blijven ook de meeste gebruikers behoren tot zogenaamde 'hidden populations'. Deze vaststelling heeft me ertoe aangezet om onderzoeksmethodes te ontwikkelen die in staat zijn deze 'hidden populations' te bereiken.⁴ Het gebruik van etnografische veldwerkers en sleutelinformanten, zogenaamde 'key informants' is een vaak gehanteerd instrument binnen het kader van dit type van onderzoek. De doelstelling is het maximaliseren van de toegang tot de te bestuderen setting of sociale netwerken alsmede het optimaliseren van een etnografische beschrijving ervan.⁵ "De etnografische methode in het bijzonder is aangewezen voor onderzoeksvoorwerpen waarover weinig geweten is, ten eerste omdat etnografisch onderzoek door haar natuur fundamenteel en exploratief is en omdat etnografisch onderzoek op die manier de weg kan voorbereiden voor meer rigoureuze studies die streven naar precisie en kwantificatie. Etnografie vult leemtes in wetenschappelijke kennis en legt de fundamenten voor verder wetenschappelijk onderzoek. Het is in dit exploratief en beschrijvend stadium van het onderzoek dat etnografische en kwalitatieve methodes het verschil kunnen maken betreffende een bijdrage tot kennis en begrip van problemen en tot de formulering van hieruit voortvloeiende onderzoeksvragen voor kwantitatief onderzoek, inbegrepen klinische studies."⁶ Bovendien is het betreffende het onderzoek van zogenaamde 'hidden populations' quasi onmogelijk om gestandaardiseerde samplingtechnieken te gebruiken. Grund en Wiebel stellen: "Omwille van het illegale karakter ervan is druggebruik binnen onze samenleving een grotendeels aan het oog onttrokken activiteit. Het is niet mogelijk alle individuen op te sommen die deelnemen aan dit gedrag. Het hanteren van representatieve samples, onafgezien de wetenschappelijke verdienste, is zo goed als onmogelijk in relatie tot de talloze varianten op het fenomeen ter zake". Bovendien is het zo dat data die worden verzameld aan de hand van zelfrapporterings technieken in hoge mate beïnvloed en gekleurd zijn indien zij maatschappelijk onwenselijke of criminele gedragingen of activiteiten reflecteren. Etnografische veldwerkobservaties kunnen de mogelijkheid verschaffen deze potentiële nadelen van bevragingen of interviews overbruggen op basis van directe registratie van gedrag.⁷ In het bijzonder de verkleuringen op basis van geheugen, zelfperceptie, zelfattitude, angst en wantrouwen worden gecounterd.

Het lijkt me nochtans evident dat ook etnografie haar beperkingen kent. Zo staan de validiteit en de generaliseerbaarheid van resultaten van kwalitatief en etnografisch onderzoek vaak ter discussie. Ook de aanwezigheid van de etnograaf zelf zou het gedrag en de reacties van de te bestuderen groep kunnen beïnvloeden. Nochtans toont, zoals ook Grund aanhaalt, eerder onderzoek in hoge mate aan dat, indien voldoende tijd, zorgzaamheid en energie worden geïnvesteerd, de onderzoeker na verloop van tijd 'deel kan gaan uitmaken van het meubilair'.⁸ Groepsleden gaan met elkaar om binnen het kader van welomschreven tradities die hun handelingen bepalen. De aanwezigheid van een onderzoeker kan een nieuw soort van opdracht of zelfs bedreiging met zich meebrengen maar het gewicht van de traditionele beslommeringen en activiteiten overweegt in belang.⁹ De validiteit van etnografisch onderzoek kan verder verbeterd worden door controles op de onderzoekssite, de selectie van subjecten en het ontwik-

kelen van vertrouwensrelaties, observatiestrategieën en protocols van dataverzameling.

Naast de mogelijkheid 'hidden populations' te bestuderen, leent de kwalitatieve methode zich in tweede instantie tot het begrijpen van de ervaring van drugconsumptie en van de betekenis van drugconsumptie voor de gebruiker zelf. Gezien het feit dat mijn onderzoeksvragen zich in het bijzonder richten op een studie van de ecstasy-ervaring zoals beleefd door de gebruiker is dit facet van de aangehaalde onderzoeksmethode aangaande huidig onderzoek belangrijk. Gedrag vertolkt sociale betekenis. Zowel de aard van de kennis zelf als het proces aan de hand waarvan kennis wordt verworven geven vorm aan de te bestuderen of onderzoeken ervaring van ecstasyconsumptie en aan de perceptie van ecstasygebruik door de onderzoeker. Kwalitatief onderzoek wil in het bijzonder de sociale betekenis bestuderen en beschrijven die participanten zelf toeschrijven aan hun ecstasyconsumptie en wil de sociale processen in kaart brengen aan de hand waarvan zulke betekenissen gecreëerd, versterkt en gereproduceerd worden.¹⁰ Toegespitst op voorliggend onderzoek is duidelijk dat de kwalitatieve onderzoekshypothese en in het bijzonder de etnografische studie zich in het bijzonder leent tot het exploreren en aftasten van mijn onderzoekshypothese die impliceert dat de consumptie van ecstasy binnen de subcultuur van gebruikers wordt omgord en begeleid door een proces van radicalisering en transformatie van waarden en normen die in de grotere, omgevende samenleving als periferie aanwezig zijn.

Hierbij aansluitend kunnen we stellen dat kwalitatief onderzoek erop gericht is te beschrijven en onderzoeken hoe druggebruik 'beleefd' wordt en geïnterpreteerd binnen het kader van sociale interacties. Illegaal druggebruik is een sociale activiteit en het proces van drugconsumptie weerspiegelt een symbolische betekenis evenals een sociale betekenis, afhankelijk van de sociale context waarbinnen het druggebruik plaats vindt.¹¹ Omwille van de inductieve benadering betreffende dataverzameling en betreffende de ontwikkeling van onderzoekshypotheses is deze goed geplaatst om de ecstasy-ervaring, voorwerp van dit onderzoek, te identificeren en te beschrijven.

In derde instantie leent de kwalitatieve onderzoeksmethode zich tot een beter begrip van de sociale context van ecstasyconsumptie. Kwalitatieve onderzoeksmethoden beogen een beter begrip van betekenis en context.¹² De rol van etnografisch onderzoek in het bijzonder is het nagaan in welke mate patronen van druggebruik evenals hun betekenis en interpretatie verschillen per sociale, culturele en economische context. Verschillende studies hebben de manier aangetoond waarop de overtuigingen, waarden en normen van individuele personen die in verband kunnen worden gesteld met hun druggebruik beïnvloed worden door de context. Het betreft in casu de invloed van sociale netwerken, specifieke interpersoonlijke en sociale relaties, de invloed van normen en waarden die gelden binnen sociale groepen, de fysieke, materiële en sociale settings binnen dewelke druggebruik plaats vinden en tenslotte de bredere economische en politieke context. Deze studies illustreren hoe de macrocontext de vorming van sociale netwerken onder druggebruikers beïnvloedt. Andere studies tenslotte betreffen een bijdrage van kwalitatieve bevindingen die een inzicht willen verschaffen in de beïnvloeding van druggebruik en trends van druggebruik door sociale contexten. Zo tonen de onderzoeken van Pearson, Fraser en Gamella hoe exogene factoren de sociale relaties binnen bepaalde netwerken beïnvloeden.¹³ Van belang in deze is invloed van macrocontextuele factoren in de creatie of in het behoud van sociale relaties die leiden tot druggebruik.¹⁴ Henderson beschrijft met name hoe patronen van ecstasygebruik sociaal georganiseerd zijn binnen het kader van de waarden en normen van de rave-scene en danscultuur.¹⁵ De sociale context van druggebruik beïnvloedt met andere

woorden de sociale betekenis en de praktijken van druggebruik en kwalitatief onderzoek in het bijzonder kan een pragmatische contributie vormen bij de ontwikkeling van theorieën die in overeenstemming zijn met de ideeën, waarden en normen die consistent zijn met de te bestuderen setting of subcultuur.¹⁶

Ecstasygebruikers, functionerend binnen het kader van de illegaliteit, potentiële vervolging en sociale verstoting, hebben tenslotte in hun dagelijkse bestaan vaak een delicaat evenwicht ontwikkeld - hierbij gebruik makend van een verscheidenheid aan gedragspatronen, rituelen en informele spelregels - met het oog op het behouden van hun toegang tot het verkrijgen van ecstasy, de bescherming van hun identiteit, het behouden van controle over hun gebruik en over de ongewenste neveneffecten ervan. Om toegang te vinden en te behouden tot dit 'universum' zou geen enkele van de activiteiten van de veldwerkers dit delicate evenwicht mogen verstoren.¹⁷

III. LITERAATUURSTUDIE

1. De ecstasy-ervaring

In dit onderdeel behandelen wij de ecstasy-ervaring zoals ervaren door de gebruikers zelf in relatie tot de ontwikkeling van de ravecultuur. Zoals onderzoekers in Australië, Canada en Engeland aangeven, bestaat met name een sterk verband tussen de *dance-scene* en de consumptie van welbepaalde illegale substanties, voornamelijk ecstasy en amfetamines.¹⁸ Beck en Rosenbaum benadrukken dat ecstasy uitgegroeid is tot de ideale drug *par excellence* ter begeleiding van een 'nachtje stappen'. Ecstasy leent zich in hoge mate tot het verlengen van de dans- en genotervaring.¹⁹ Naast de eigenschap de danservaring te verlengen wordt ecstasy binnen de literatuur de eigenschap toegedicht de "prototypische drug te zijn van de ravecultuur [...] de mentale conditie waarin het de gebruikers brengt relateert immers op directe wijze aan geluiden, stromingen en concepten binnen de housecultuurmuziek". Onderzoek in Australië, zoals gevoerd door Boys, toont aan dat ecstasy voornamelijk wordt geconsumeerd op raves.²⁰ Drie vierden van de respondenten vindt ecstasy de uitverkoren illegale drug voor tijdens een rave en 65,5% van de respondenten had voor het eerst ecstasy gebruikt precies op de locatie van een rave.²¹

Bovendien is ecstasy omgeven door een wolk van postmoderniteit en *trendyness*.²² De beeldvorming betreffende de consumptie van ecstasy heeft nog weinig gemeen met het wollige, pseudo-hippie en zelfs 'ranzige' imago van heroïnegebruik. De straatnaam 'ecstasy' verraadt een verwijzing naar een doorgedreven cultuur van plezierbeleving. De attractieve gebruikerseffecten, waarnaar verwezen door respondenten, die in vergelijking tot andere populaire drugs zoals hasj, speed en LSD binnen het kader van de ravecultuur tevens de aantrekkingsfactoren van ecstasy uitmaken, werden reeds eerder vastgesteld in onderzoek in verschillende landen zoals Nederland, Australië, Groot-Brittannië, de Verenigde Staten en Duitsland. Recent onderzoek van Hunt in Hongkong toont aan dat *designer* of club drugs in het bijzonder in de smaak vallen van respondenten omwille van hun methode van inname die zich sterk onderscheidt van de negatief geconnoteerde en zelfs gestigmatiseerde wijze van injectie en consumptie van bijvoorbeeld heroïne.²³

De ontstaansgeschiedenis van ecstasy, inclusief de hierbij aangehaalde ontdekking van haar subjectieve gebruikerseffecten, en van de ravecultuur toont een sterk gelijklopende evolutie. Precies de combinatie van beide fenomenen heeft geleid tot de enorme expansie van het gebruik van ecstasy, te weten "de atmosfeer van eenheid, van het

omzetten van verschillen tussen gebruikers en clubbers in harmonie". Het triumviraat ecstasy, muziek en dans heeft effectief een lange en verspreide geschiedenis die ressorteerde in een wederzijdse beïnvloeding.²⁴ Zonder het voorkomen van ecstasy hadden de *dance-scene* en de ravecultuur zich anders, minder globaal en wellicht in veel minder omvattende mate ontwikkeld. Cohen noteert in 1998 dat de "ravecultuur niet dezelfde hoge vlucht zou genomen hebben zonder de aanwezigheid van ecstasy en dat ecstasy wellicht niet zo immens populair geworden zou zijn zonder de ravecultuur".²⁵ Er ontstaat een door Maffesoli als '*underground*' omschreven socialiteit die meer dan ooit individueel beleefd en geëxpliciteerd wordt. Mensen hebben met name in hun aard de fundamentele drang gemeenschappen op te zoeken. Auteurs als Spencer associëren het samenzijn binnen het kader van subculturen dan ook met het *communitas*-begrip van Turner die net als Durkheim vormen van collectiviteit onderzocht.²⁶

Op basis van een analyse van nationale en internationale literatuur stellen we vast dat de ecstasy-ervaringcultuur wordt gekenmerkt door verregaande vormen van hedonisme, door plezierbeleving en door een hieraan verbonden risicogedrag.²⁷ Onze argumentatie in deze betreft uitdrukkelijk de ecstasy-ervaring zoals deze wordt beschreven door de gebruikers zelf. Een analyse van studies over gebruikerseffecten van ecstasygebruikers in recreatieve setting enerzijds en van studies over gebruikerseffecten in therapeutische setting anderzijds leert ons dat de voornaamste effecten van consumptie zijn: empathie, euforie, veranderde beleving van emoties, veranderde beleving van de factoren tijd- en ruimtebeleving en tenslotte een veranderd inzicht in de eigen gevoelswereld en in problemen waarmee men te kampen heeft.²⁸

De tengevolge van de chemische werking van ecstasy verhoogde concentratie wordt op locaties binnen de ravecultuur in bijkomende mate gestimuleerd door een opstoot aan stimuli zoals geluid, licht, muziek en lichamelijke aanrakingen.²⁹ Duizenden lichamen die in dezelfde cadans bewegen tasten de grenzen van de individuele identiteit aan. Dit type van samenzijn ontlaadt de krijtlijnen van individualiteit.³⁰ Maffesoli analyseert in deze zin het 'clubben' als voorbeeld van een collectieve ervaring waarbij gemeenschappelijke gewaarwordingen, empathie en het heden predominante factoren zijn.³¹ De sociale ruimte van de ravecultuur dient in deze zin geïnterpreteerd te worden als een complex netwerk waarbinnen elke cultuur specifiek gelokaliseerd is, zij het op een manier waarbij deze verschillende lagen van het netwerk niet *an sich* van elkaar te onderscheiden zijn.

Bovendien blijkt uit onze literatuuranalyse van de gebruikerseffecten in therapeutische setting dat de meeste ecstasygebruikers tijdens en na consumptie de aandrang voelen hun leven fundamenteel een nieuwe wending te geven, dit tengevolge van een verregaande introspectie.³² Ten tweede blijkt uit onze analyse van de gebruikerseffecten in recreatieve setting dat het gebruik van ecstasy enerzijds voornamelijk geschiedt met het oog op het individueel ervaren van een ontspannende tijd, het vergeten van problemen, een dieper inzicht in het 'zelf' en in de problemen waarmee men worstelt en anderzijds met het oog op het 'sociaal' beleven van een aangename, in frequentie toegenomen sociale interactie.³³ Deze objectieven worden zowel individueel als sociaal gekenmerkt door een zoektocht en door een streven naar een toename van genot. Hedonisme, escapisme, extase en gelukzaligheid fungeren hierbij als brandstoffen van praktijken van dans, van ecstasyconsumptie en van de creatie van een nieuwe identiteit: zij maken in deze zin zowel de '*input*' als de '*output*' uit van de ecstasy-ervaringcultuur.

2. Temporele en spatiale expansie van de ravecultuur: de globale of post-ravecultuur

Na onze analyse van de act van consumptie van ecstasy, van de ervaring van de gebruikerseffecten van deze consumptie en van het hiermee gepaard gaande en eruit voortvloeiende risicogedrag in relatie tot de ontwikkeling van een subcultuur die gebaseerd is op 'genieten', bestuderen wij hierbij vervolgens het proces van de steeds verder schrijdende ontwikkeling van zogenaamde 'recreatieve plezierbeleving' binnen deze subcultuur.^{34 35}

De ecstasy-ervaringcultuur beperkt zich blijkens onze literatuurstudie niet langer tot de materiële grenzen van clubs en raves, maar speelt zich ook ver daarbuiten af, in het oog en zelfs in het brandpunt van de omgevende samenleving. De subcultuur van gebruikers van ecstasy wordt ook buiten de vertrouwde ruimtelijke locaties van clubs en raves en buiten de temporele grenzen van het weekend verder gestuwd aan de hand van fenomenen als mode, kledij, iconen en vrijetijdsbesteding *sensu lato*. Deze stuwung geschiedt tevens door nationale reizen naar verschillende locaties per nacht die gepaard gaan met toenemend transport, door internationale reizen die gepaard gaan met toenemend recreatieve toerisme, door nieuwe communicatiemiddelen zoals internet en mobiele telefonie en tenslotte door het belangrijke, steeds groeiende en in de publieke ruimte waarneembare fenomeen van parades en 'reclaim the streets'-evenementen.³⁶

De consensus binnen de groep van 'ravers' bereikt met name ter gelegenheid van deze specifieke activiteiten een hoogtepunt wanneer de ordediensten, al dan niet illegale, raves uit elkaar trachten te drijven. Wij halen hierbij het voorbeeld aan van de illegale rave in Berlijn die tijdens onze observaties ter gelegenheid van de Love Parade 1999 op zulke wijze ontbonden werd. Na afloop van de Love Parade verzamelden verschillende honderden ravers zich in het metrostation nabij Alexanderplatz waarna een bestelwagen met geluidsapparatuur werd binnen gereden. De deuren werden vergrendeld en gedurende geruime tijd werd het gehele metroverkeer lam gelegd terwijl ravers dansten en plezier maakten op de sporen en aan de ingang van het metrostation.

Binnen de internationale literatuur wordt in deze gesproken van een globale ravecultuur of zelfs *post-rave* cultuur.³⁷ De geradicaliseerde beleving en uitwerking van genot beïnvloedt met name via de ontwikkeling van een dergelijke recreatieve mentaliteit en cultuur ook het dagelijkse leven van de participanten: niet alleen de *after*-praktijken die volgen op een nachtje clubben of uitgaan worden hiermee aangeduid maar tevens het dagelijkse leven van de leden in hun woon-, werk- en leefsituatie.³⁸

De impact van een lange nacht uit laat zich de volgende dag voelen en beïnvloedt het verdere verloop van het dagelijkse leven van de respondent, het dagelijkse leven waarvan hij in principe de draad opnieuw opneemt nadat alle fases, ook de *after*- en *chill out* fase, van de nacht afgerond zijn. Over vermoeidheid, een gevoel van lusteloosheid tijdens de (werk-)week en een verlaagde efficiëntie enerzijds en over recuperatieperiodes die al dan niet gedeeltelijk overlappen met de periode van niet-gebruik anderzijds werd tevens reeds gerapporteerd in internationaal onderzoek.³⁹

3. De normalisatiethese annex noties van genotbeleving

3.1. Normalisatie

Binnen dit onderdeel analyseren wij, aansluitend op onze argumentatie betreffende ecstasy-ervaring enerzijds en expansie van de ravecultuur tot globale ravecultuur

anderzijds, het proces van normalisatie van ecstasygebruik zelf.⁴⁰ Wij stellen met name vast dat de sociale representatie betreffende ecstasy in het bijzonder aansluit bij de hedonistische plezierbeleving en de in vele gevallen risicovolle consumptie van ecstasy. Genot en het 'hier en nu' staan voorop. Deze attitude vertaalt zich in een toenemende normalisatie van ecstasyconsumptie binnen het kader van deze subcultuur, zich entend op bredere, omgevende en maatschappelijke tendensen zoals toegenomen zelfmedicatie en 'pillenconsumptie'.⁴¹ Het proces van normalisatie laat zich aflezen aan de hand van factoren van toegenomen drug- en ecstasybeschikbaarheid maar wijst tevens op een mentaliteit van radicalisering van genot. Deze radicalisering wordt immers gevoed door en mondt tegelijkertijd uit in parameters die wijzen op een grotere drugservarenheid bij gebruikers van ecstasy.

Wanneer wij deze specifieke eigenschap van een grotere drugservarenheid van naderbij bekijken, dienen we bovendien vast te stellen dat personen die clubs en raves bijwonen een steeds groter wordende variëteit aan drugs gebruiken, zowel voor, tijdens als na de clubervaring. In hun analyse van dansevenementen in Londen geven Ward en Fitch aan dat 60% van de aanwezigen die avond cannabis had gebruikt, 53% ecstasy, 39% amfetamines en tenslotte 16% LSD.⁴² Sherlock en Conner bevonden dat 39% binnen hun sample ecstasy gebruikte op wekelijkse basis. Hoewel deze onderzoeken uitsluitend de situatie in Groot-Brittannië betreft, stellen wij vast dat deze situatie zich ook in andere landen op dezelfde wijze aandient. In Australië stelde Boys vast dat er sprake is van een steeds verder toenemend gebruik van ecstasy onder personen die raves bezoeken. Ook in Nederland werd door Van de Wijngaart vastgesteld dat 64% van de personen die clubs of raves bezoeken ecstasy gebruiken op regelmatige basis en 34% amfetamines.⁴³

Gegeven dat de leden van de ravecultuur als plezierige mensen binnen het nachtleven worden ervaren, omwille van het feit dat hun cultuur relatief *open minded* staat ten opzichte van nieuwe leden en lidmaatschap en omwille van het feit dat ecstasygebruikers prat gaan op een verregaande vorm van hedonisme - zonder zich, al dan niet schijnbaar en al dan niet bewust jonglerend met facetten van hun zelfattitude, te zeer te bekommeren om de risico's van hun levensstijl en ecstasygebruik - stelde het rapport van IREFREA tevens een steeds verder schrijdende normalisatie vast van de beeldvorming betreffende ecstasy en ecstasygebruik.⁴⁴ Druggebruik wordt binnen de optiek van de subcultuur van ecstasygebruikers gepercipieerd als een transitiefase van adolescentie naar volwassenheid en ecstasygebruik in het bijzonder wordt geassocieerd met een bredere recreatieve context waarbinnen deze drug een prominente plaats inneemt.⁴⁵ De recreatieve zone binnen de omgevende samenleving die in tijd en ruimte vooral gelokaliseerd is op locaties van vakantie en nachtleven, wordt meer dan ooit bekeken als een afgebakende, semi-autonome sociale zone waarbinnen eigen waarden en normen gelden, specifiek verbonden aan de factoren muziek, dans en ravecultuur.

De normalisatie van ecstasygebruik gaat binnen het kader van deze zoektocht naar genot tevens gepaard met een toenemend polidruggebruik en een toenemend aantal experimenten met andere clubdrugs en zogenaamde *designer* drugs. Polidruggebruik kan gedefinieerd worden als het experimenteren met nieuwe en gevarieerde combinaties van bestaande of nieuwe (illegale) substanties. Onderzoek ter zake, met name dat van Akram en Galt, toont aan dat 75% van de respondenten in Engeland polidruggebruikers zijn.⁴⁶ Hammersley gaf in het meest recente onderzoek, met name dat van 2002, aan dat weinig gebruikers uitsluitend de substantie ecstasy gebruiken.⁴⁷

Opvallend is bijgevolg dat het fenomeen polidruggebruik - wanneer globaal beschouwd - verschillende gedaanten kan aannemen binnen het kader van de ravecultuur. Bovendien kan het fenomeen verschillende patronen van gebruik vertegenwoordigen. Zo werd door Boys in Australië vastgesteld dat de meest voorkomende combinatie ecstasy en amfetamines betrof terwijl Hammersley in Glasgow tot de bevinding kwam dat cannabis en amfetamines de meest gebruikte en meest populaire combinatie van drugs uitmaakt binnen de setting van de club of rave. Hunt stelt in lopend onderzoek in navolging van Joe-Laidler en Day vast dat ketamine momenteel in Hong Kong opduikt als de verkozen clubdrug. Vast staat volgens opnieuw Hammersley dat de meest gebruikte combinatie binnen de setting van clubs en raves wereldwijd deze van hallucinogenen en stimulanten betreft.⁴⁸ Wij maken hieruit op dat depressanten vrijwel nooit in combinatie met ecstasy worden ingenomen of geconsumeerd.⁴⁹

3.2. *Repressieve tolerantie versus verplichting tot genieten*

De Frankfurter Schule, Habermas en Adorno stellen dat het discours betreffende de act van het genieten en betreffende genot in de samenleving in vroegere periodes gekenmerkt en gedomineerd werd door een houding van *repressieve tolerantie*.⁵ De maatschappij tolereerde genot op een repressieve wijze, genot werd onder voorwaarde van de repressie van het driftmatige toegelaten en de act van het genieten zelf werd bovenal ten dienste gesteld van utilitaristisch-economische doeleinden. In Vlaanderen was onder vorige generaties de volgende uitdrukking wijd verspreid gekend: "Elke kermis is een geseling waard." Genot werd geconcipteerd en bijgevolg gepercipiëerd in functie van de prestatie aan de al dan niet intellectuele werkbank. Aan individuen werd genieten toegelaten vanuit de optiek beter te kunnen presteren in het economische systeem na een periode van ontspanning. Deze optiek ging bovendien gepaard met een opdeling van tijd in weekend en week waarbij het weekend als de exclusieve periode van genieten en genot gold.

Zizec stelde in het midden van de jaren tachtig, de periode die naar wij veronderstellen niet toevallig samenvalt met de opkomst en het 'boomen' van de ravecultuur, dat deze logica intussen volledig werd omgekeerd: de maatschappij is geëvolueerd naar een optiek waarbinnen zij het individu oplegt te genieten.⁵¹ ⁵² Genot wordt niet langer repressief getolereerd maar is zelf verworden tot een verplichting. Deze maatschappelijke ommezwaai en de eruit voortvloeiende, nieuwe attitude is niet langer gericht op het onderdrukken van het driftmatige maar precies op het economisch uitbuiten ervan. Het maatschappelijke accent is verschoven waardoor de klemtoon voortaan wordt gelegd op het driftleven waarbij het nadenkende, kritische individu meer en meer wordt uitgeschakeld.

De radicalisering van genot binnen het kader van de subcultuur van ecstasygebruikers geschiedt aan de hand van het proces van de creatie van spatio-sociale waarden, normen, handelwijzen en gedragsregels binnen de ravecultuur.⁵³ Niet alleen is er immers sprake van een toenemende diversificatie betreffende stijlen van muziek en dans, er is tevens op wereldvlak een globalisering en toename van recreatieve feestlocaties vast te stellen. Bovenal is uit onze observaties gebleken dat binnen de vertrouwde context van clubs en raves een steeds toenemende creatie van sociale ruimte door gebruikers van ecstasy actief en waarneembaar is.⁵⁴ Momenteel vindt op deze locaties niet enkel de transformatie plaats van noties zoals 'backstage' en 'frontstage' maar tevens is er sprake van een verdere opdeling tussen zones zoals dansvloer en bar. We stellen bovendien de creatie vast van volledig nieuwe zones zoals 'chill out rooms',

kelders en zelfs keukens, badkamers en douches, zoals in het bijzonder het geval in Sage Club, Berlijn, gelegen nabij de binnen het Berlijnse nachtleven als *trendsettend* gekende Alexander Platz.

De diversificatie van en in sociale ruimtes toont aan dat het hier het (doel-)bewust maken van spatiale opdelingen en het creëren van sociale ruimtes betreft. Opdelingen die gelden als tijdelijke bundelingen en verdichtingen van dynamische identiteitsprocessen, van sociale ruimtes die niet langer vallen onder de vroegere eenheidsvlag van de dancing, club of rave. Maar wel des te meer opdelingen die bestaan uit verschillende, ruimtelijke zones waarbinnen met het oog op het nastreven van genot telkens verder schrijdende en meer gesofisticeerde vormen van ruimtegebruik, lichaamstaal en normen van genotsbeleving per onderscheiden zone worden ontwikkeld.⁵⁵ Het onderscheiden van zones binnen in de club of rave leidt met name tot het ontstaan van sociale ruimtes waarbinnen op een 'minder actieve' manier met elkaar wordt omgegaan. Binnen het kader van dit onderzoek denken wij in het bijzonder aan *dark rooms*, tussenverdiepingen en backstage zones. Deze locaties die zich in een waas van semi-onzichtbaarheid en exclusiviteit hullen zijn een voorbeeld van de creatie van nieuwe sociale ruimtes binnen het kader van de ravecultuur die op hun beurt een nieuwe set aan waarden, gebruiken, normen, gewoontes en eigen omgangsvormen met zich meebrengen.

Durkheim en Mauss wezen eerder op het verband dat mensen uit eenvoudig gestructureerde samenlevingen leggen tussen ruimtelijke en sociale ordening.⁵⁶ Hertz en Needham toonden aan op welke wijze ruimtes in de door hen onderzochte samenlevingen, dorpen en zelfs geheel tribale structuren morele en hiërarchische connotaties bevatten.⁵⁷ Wolf generaliseerde deze vaststelling en stelt dat socio-spatiale relaties zowel in meer eenvoudige als in meer complexe samenlevingen nooit helemaal utilitair zijn. Elk type van relatie is volgens Wolf omgeven met symbolische constructies die dienstig zijn om deze relatie te verklaren, rechtvaardigen of reguleren.⁵⁸ Hall gaf een nieuwe impuls aan dit soort van onderzoek middels zijn vergelijkende studies over perceptie en gebruik van ruimte in Westerse samenlevingen. Bovendien werden een aantal bruikbare analytische begrippen zoals '*residential exteriors*' en '*tresspass-rules*' ingeleid om de ruimtelijke conceptie van sociale functies te kunnen onderzoeken.

IV. CONCLUSIE EN DISCUSSIE

Het centrale element in onze analyse van de ravecultuur betreft de ecstasy-ervaring van de gebruiker in relatie tot de maximalisering van plezier en genot. Deze geschiedt middels geëxpliciteerde praktijken van dans en druggebruik. In tegenstelling tot andere druggerelateerde subculturen lijkt de ravecultuur in een verhouding van *agreement* te staan aangaande de dominante maatschappij. Middels figuren van radicalisering neemt zij waarden en gedragingen van *mainstream fun* uit de consumptiemaatschappij over in een poging aan de beperkingen van het dagelijkse leven te ontsnappen. Binnen het kader van onze onderzoekshypothese veronderstellen wij bovendien dat leden van de ravecultuur niet enkel tendensen en wijzigingen in mentaliteit afkomstig uit de bredere, omgevende maatschappij in hun subcultuur binnenbrengen en reflecteren maar deze ook transformeren, expliciteren en radicaliseren. In onze literatuurstudie werd dit mechanisme geïllustreerd aan de hand van factoren van genotbeleving binnen de ravecultuur: de zoektocht naar en de beleving van genot worden er in deze mate hoog in het vaandel gedragen dat deze beide verhevingen tot een zoektocht naar en beleving van sensaties, kicks en (risicorijk) genot.

Binnen onze hypothese worden we geconfronteerd met een fenomeen waarbij een reeds in de maatschappij aanwezige trend en veranderde mentaliteit, met name de toegenomen hang naar genot en consumptie - in deze benadering laat de huidige tijdsgeest toe genot en consumptie te promoten eerder dan te ontraden of dit in functie te stellen van utilitaristisch-economische doeleinden⁵⁹ - binnen de ravecultuur wordt binnengebracht door haar leden, gereflecteerd, gekopieerd en in bijzondere gevallen getransformeerd en geradicaliseerd.

Plezier en genot maken een steeds groter deel uit van ons dagelijks leven: een dagelijks leven dat niet in hoge mate gericht is op het nastreven en verwerven van genot lijkt niet langer te worden getolereerd, getuige hiervan de beeldvorming in media en reclame. Voor Westerse Europeanen lijkt het zelfs problematisch een leven zonder genot en plezierbeleving te leiden, zo spiegelt men voor. Het is nodig voor sociologen en antropologen alsook voor juristen en normgevers zich te bezinnen over nieuwe manieren om over genot en plezier na te denken. In onze etnografische schets kunnen de benaderingen van Zizek ons als leessleutel leiden aangaande de anno 2004 meest omvangrijke drugssubcultuur, met name deze van ecstasygebruikers. In elk geval dwingen deze analyses ons positie te kiezen. Onze etnografische studie legt de vinger aan de pols van het fenomeen waarbij in subculturen op een andere en meer subtiele manier wordt omgegaan met de creatie van tendensen, trends, mentaliteiten en attitudes. Binnen de ravecultuur heerst zoals theoretisch vanuit ons literatuuroverzicht geargumenteerde de verplichting tot genieten waarbij binnen een economisch steeds verder gaande en agressiever wordende logica van genotzucht, consumptiedrang en al dan niet symbolische uitbuiting gestreefd wordt naar niet-nadenkende, niet-kritische individuen 'zonder' identiteit.⁶⁰ In deze zin dienen reeds onze verkennende observaties en interviews te worden geïnterpreteerd waarbij ons reeds in 1999 door respondenten in België, Parijs en Berlijn, nationaal en internationaal werd gerapporteerd dat de ecstasy-ervaringcultuur in tegenstelling tot de hippiecultuur en andere subculturen de eerste subcultuur uitmaakt die apolitiek is.⁶¹ Het betreft in deze de eerste subcultuur die geen uitstaans heeft met het tweeweg brengen van maatschappelijke veranderingen of zelfs maar het uiten van maatschappelijke kritiek. Binnen het brede, maatschappelijke discours stigmatiseert men anderzijds gebruikers van ecstasy: zowel professioneel, sociaal, familiaal als strafrechtelijk.

Gebleken is uit mijn analyse, gelezen vanuit de noties van 'resistance' en conformiteit, dat leden van de ravecultuur de paradox 'maatschappelijke rendabiliteit versus genot' op een andere manier expliciteren dan dit het geval was in vroegere drugssubculturen. Terwijl bijvoorbeeld heroïnegebruikers in het overgrote deel van de gevallen faalden waar het aankwam op sociale interacties binnen het kader van de 'gewone' woon, werk- en leefsituatie en waar betreffende drugssubculturen in vrijwel alle gevallen sprake was van een 'linking' aan voornamelijk tegen-subculturen, blijkt dat ecstasygebruikers, mogelijkerwijze via de piste van de op hun subcultuur geënte recreatieve cultuur, wel degelijk erin slagen verder te functioneren binnen de omgevende samenleving.⁶² Leden van de ravecultuur lossen met andere woorden de aangehaalde paradox niet enkel op een andere wijze op, we veronderstellen tevens dat zij deze (wijze van) oplossing, al dan niet gedeeltelijk, opnieuw de sociale, bredere omgeving binnenloodsen. Hierbij fungeren zij als cultuurtransmitters op weg van hun subcultureel laboratorium als nucleus naar de maatschappij als periferie.⁶³ «Genot» wordt anders en in voorkomend geval radicaler beleefd binnen deze subcultuur, noties van polymorfe perversie, uitstel van genot, onmiddellijkheid en bevrediging worden hierbij geëxpliciteerd?⁶⁴ Er is sprake van een veranderde verhouding ten aanzien van maatschappelijke

sturing en ten aanzien van de beleving van discipline versus beleving van genot. Hogere menswaarden, in het bijzonder actief binnen deze subcultuur van plezier- en sensatiezoeken worden ter discussie gesteld, hierbij tendensen van massaconsumptie reflecterend. Zijn deze subculturele leden niet de natte droom van iedereen die « genot » wil verkopen of verplichten, zijn zij dan niet extreem goede leerlingen van een maatschappelijke leerschool die « genot » en dwang tot genieten promoot?

In de literatuur wordt de ravegeneratie onder meer omschreven als de '*beatgeneration*', een generatie gekenmerkt door de niet aflatende zoektocht naar prikkels en genotbevrediging.⁶⁵ In deze zin dient onze analyse van de creatie van spatio-sociale waarden en normen enerzijds en de beweging van de ravecultuur in zones en plaatsen in 'de marge' te worden gelezen: de analyses van Massey, Hetherington, Pile en Keith werden vanuit deze optiek geanalyseerd waarbij het de drijfveer is de concepten van ruimte en plaats te formuleren in termen van sociale relaties. Hun notie van ruimte en plaats is deze van een configuratie van sociale relaties waarbinnen het spatiale geconcipieerd kan worden als zijnde behept met een inherente simultaneïteit. Alle observanten en toeschouwers, participanten van het sociale leven, bewegen in relatie tot elkaar, elk voor zich '*slicing the space-time continuum at different angles*'.⁶⁶

Ok het proces van normalisatie van ecstasyconsumptie is, zoals hierboven aange-toond, actief in de verder schrijdende ontwikkeling van de ravecultuur. Door ons is geargumenteed dat de normen en rituelen, handelwijzen en spelregels onder ecstasygebruikers substantieel afhangen van en in essentie steunen op twee factoren: ten eerste een reflectie en radicalisering van aspecten die de ecstasyconsumptie begeleiden, dit in relatie tot de bredere, omgevende samenleving. Ten tweede is er een grotere beschikbaarheid, waar dit aangaande andere illegale roesmiddelen vroeger minder of niet het geval was.⁶⁷ Deze factoren moedigen de creatie van een subcultuur aan waarbinnen het vroegere sociaal afgewezen en gestigmatiseerde sociaal gedrag wordt aangemoedigd. De spelregels binnen de ravecultuur, geconceptualiseerd als semi-autonoom sociaal veld, rechtvaardigen niet alleen deze activiteiten maar transformeren en radicaliseren deze. De toenemende beschikbaarheid vertaalt zich in een verminderde stigmatisering, zoals ook te volgen in de evolutie van heroïne. Druggebruik wordt binnen de optiek van de subcultuur van ecstasygebruikers gepercipieerd als een transitiefase van adolescentie naar volwassenheid en ecstasygebruik in het bijzonder wordt geassocieerd met de recreatieve context waarbinnen deze drug een prominente plaats inneemt. De normalisatie van ecstasygebruik gaat binnen het kader van deze zoektocht naar genot tevens gepaard met een toenemend polidruggebruik en een toenemend aantal experimenten met andere clubdrugs en zogenaamde *designer* drugs. Measham bevestigt in deze haar normalisatiethese betreffende recreatief druggebruik, een these die gestoeld is op de volgende factoren: toenemende drugbeschikbaarheid, toenemend aantal experimenten met drugs op steeds jongere leeftijd, een grotere drugervarenheid ('*being drugwise*'), toekomstige intenties betreffende *roltesting* en rebellie, culturele accommodatie van het illegale aspect van druggebruik en tenslotte de ontwikkeling van risicovol gedrag als levensstijl.⁶⁸

Bij de studie van de ravecultuur hebben we, zo geven kwantitatieve data aan, tenslotte te maken met één van de meer ervaren groepen van druggebruikers binnen onze samenleving. Leden van de ravecultuur ontwikkelen momenteel snel en accuraat een specifiek en eigen patroon van druggebruik. De diepere motivatie van het gebruik van ecstasy ligt bij de vrije keuze, de wilsact van de gebruikers: de leden van de ravecultuur weigeren het stigma *desperado* te zijn. Binnen het kader van het hoge belang dat zij hechten aan genot, kicks en sensaties kiezen zij overwogen voor het gebruik van ecsta-

sy binnen de recreatieve setting van de *'site festif'*. Dit onderzoek zal uiteindelijk een licht pogen te werpen op het zelfbeeld van ecstasygebruikers, een zelfbeeld in relatie tot verwachtingen die de maatschappij koestert ten aanzien van sociaal wenselijk geachte gedragingen van deze recreatieve gebruikers. In welke mate leiden ingrijpende ecstasyervaringen, gestoeld op gebruikers- en chemische effecten, alsook deze temporeel en spatiaal steeds verder schrijdende pleziercultuur middels noties van radicalisering van genotsbeleving tot een wederzijdse beïnvloeding en transfer van waarden en normen tussen subcultuur en mainstream, omliggende samenleving? Middels een etnografische studie van de ravecultuur zal onze onderzoekshypothese worden getoetst en zal worden nagegaan in welke mate maatschappelijk actieve trends en bewegingen het sociale gedrag, de mentaliteit, overtuigingen en handelingen binnen een subcultuur kunnen beïnvloeden en hoe deze getransformeerde en in voorkomend geval geradicaliseerde attitudes door subculturele leden - die hierbij functioneren als cultuurtransmitters - opnieuw worden uitgedragen naar de samenleving als omgordende periferie.

NOTEN

* De auteur is licentiaat Rechtsgeleerdheid en licentiaat Sociaal-culturele Antropologie. Hij is als wetenschappelijk onderzoeker verbonden aan het Instituut voor Sociaal Drugsonderzoek (ISD), Universiteit Gent en is doctorandus bij de afdeling Strafrecht en Criminologie met een beurs van het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek (FWO).

¹ In april en mei 2004 werden door de Federale Politie in België alleen niet minder dan 3 laboratoria voor de aanmaak van ecstasy opgerold. In hun totaliteit stonden deze 3 laboratoria in voor de aanmaak van minstens 200 miljoen tabletten, bestemd voor zowel de interne als de internationale markt.

² COSTA, A.M., *Ecstasy and amphetamines. Global Survey 2003*, Office on Drugs and Crimes, Vienna, United Nations, New York, 2003.

³ ADLAF, E.M. en SMART, R.G., "Party subculture or dens of doom? An epidemiological study of rave attendance and drug use patterns among adolescent students", *Journal of Psychoactive drugs*, 1997, 29 (2), pp. 193-198; RIETVELD, H., "The house sound of Chicago" in REDHEAD, S., WYNNE, D. en O'CONNOR, J. (eds.) *The clubcultures reader, reading in popular cultural studies*, Oxford, Blackwell, 1998, 106-118 en REYNOLDS, S., *Generation Ecstasy*, New York, Routledge, 1998.

⁴ GRIFFITHS, P. GOSSOP, M., POWIS, B. & STRANG, J., "Reaching hidden populations of drug users by privileged access interviewers: methodological and practical issues", *Addiction* 1993, 88, 1617-1626.

⁵ HUGHES, G.M., *Behind the wall of respect: community experiments in heroin addiction control*, Chicago: University of Chicago Press, 1997; HENDRIKS, V.M., BLANKEN, P. & ADRIAANS, N.F.P., *Snowball sampling: a pilot study on cocaine use*, Rotterdam, Addiction Research Institute, Erasmus Universiteit, 1992; GRIFFITHS, P. & STRANG, J., "Reaching hidden populations of drug users by privileged access interviewers", *Addiction* 1993, 88, 1617-1626 en POWER, R., "A model of qualitative action research amongst illicit drug users", *Addiction Research* 1995, 3, 165-181.

⁶ WIEBEL, W., "Identifying and gaining access to hidden populations" in LAMBERT, E. (ed.), *The collection and interpretation of data from hidden populations*, NIDA Research Monograph 98, Rockville, MD, NIDA, 1990.

⁷ BURGESS, R.G., *Field research: a sourcebook and field manual*, London, Allen and Unwin, 1982.

⁸ DOUGLAS, J.D., "Observing deviance" in DOUGLAS, J.D. (ed.) *Research on Deviance*, New York, Random House, 1972.

⁹ BECKER, H.S., "History, culture and subjective experience: an exploration of the social bases of drug-induced experiences" in BECKER, H.S. (ed.), *Sociological Work*, Chicago, Aldine, 1970.

- ¹⁰ RHODES, T. & FITCH, C., "Rapid assessment, injecting drug use and public health", *The Lancet* 1999;
- AGAR, M., *Ethnography: an overview*, *Substance use and misuse* 1997, 32, 1155-1173.
- ¹¹ GRUND, J.-P.C., FRIEDMAN, S.R. & NEAIGUS, A., ET AL., "Syringe-mediated drug sharing among injecting drug users: patterns, social context and implications for transmission of blood-borne pathogens", *Social Science and Medicine* 1996, 42, 691-703.
- ¹² AGAR, M., "Recasting the 'ethno' in 'epidemiology'", *Medical Anthropology* 1995, 16, 1-13.
- ¹³ LETTIERI, D.J., SAYERS, M., WALLENSTEIN PEARSON, H. (eds), *Theories on drug abuse: selected contemporary perspectives*, Rockville Maryland, NIDA Research monograph 30, 1980, 236-244.
- ¹⁴ GAMELLA, J., "The spread of intravenous drug use and AIDS in a neighbourhood in Spain", *Medical Anthropology Quarterly* 1994, 8, 131-160 en PEARSON, G., *The new heroin users*, Londen, Blackwell.
- ¹⁵ HENDERSON, S., 'E types and gender divas: gender research and community prevention' in RHODES, T. & HARTNOLL, R. (eds), *AIDS, Drugs and Prevention: perspectives on individual and community action*, Londen, Routledge, 1987.
- ¹⁶ BENSMAN, J. & VIDICH, A., "Social theory in field research", *American Journal of Sociology* 1960, 65:577-84.
- ¹⁷ AGAR, M., *Speaking of ethnography*. Beverley Hills, CA, Sage, Sage University Paper series on Qualitative Research Methods, Vol.2, 1986.
- ¹⁸ FORSYTH, A.J.M., "Ecstasy and illegal drug design: a new concept in drug use", *International Journal of Drug Policy* 1995, 6(3), pp. 193-209; COLLIN, M., *Altered States: the story of ecstasy culture and acid house*, Londen, Serpent's tail, 1998.
- ¹⁹ BECK, J. en ROSENBAUM, M., *Exploring XTC: a description of MDMA users*, Report to the National Institute on Drug Abuse, San Fransisco, Institute for scientific analysis, 1998.
- ²⁰ BOYS, A., "Polydrug use at raves by a Western Australian sample", *Drug and Alcohol Review* 1998, 16(3), pp. 227-234. De rave is een, vaak de gehele nacht lang durend, dansfeest waarop de combinatie wordt gemaakt van druggebruik, dans en elektronische muziek. Raves kunnen op legale (festivals, party's, parades) of op illegale (reclaim-the-street feesten) worden georganiseerd en vinden in sommige gevallen in open lucht plaats. De club is de andere locatie bij uitstek binnen de housecultuur waar leden verzamelen: de publieksleden die uitgaan in clubs en daar de combinatie van druggebruik, dans en elektronische muziek maken worden binnen het kader van dit onderzoek gedefinieerd als 'clubbers'.
- ²¹ WARD, J. & FITCH, C., "Dance culture and drug use" in STIMSON, G.V., FITCH, C. & JUDD, A. (eds), *Drug use in London*, pp. 108-124, Londen, Leighton, 1998.
- ²² PEARSON, G., "Normal drug use: ethnographic fieldwork among an adult network of recreational drug users in inner London", *Substance use and misuse* 2001, 36, pp. 167-200; COLLIN, M., *Altered States: the story of ecstasy culture and acid house*, Londen, Serpent's tail, 1998.
- ²³ HUNT, G., "Drugs and dancing: a cross-national exploration", Unpublished Paper 2003 en HUNT, G. "The meaning and gendered culture of getting high: gang girls and drug issues", *Contemporary Drug Problems* 2002, 29(2).
- ²⁴ SHAPIRO, H., "Dances with drugs: pop music, drugs and youth culture" in SOUTH, N. (ed.), *Drugs: cultures, controls and everyday life*, Londen, Thousand Oaks, 1999 en SHAPIRO, H., *Waiting for the man: the story of drugs and popular music*, Londen, Helter Skelter Publishing, 1999.
- ²⁵ COHEN, R.S., *The love drug: marching to the beat of ecstasy*, Binghamton, NY, Haworth Medical Press, 1998.
- ²⁶ TURNER, J.C., "Some current issues in research on social identity and self-categorisation theories" in N. ELLEMERS, R. SPEARS & B. DOOSJE (eds), *Social Identity* (Ch. 1, 6-34), Oxford, Blackwell, 1999; TURNER, V., *The Ritual Process*, Londen, Routledge, 1969; TURNER, V., "Body, brain and culture", *Zygon* 1983, 18, 221-245.
- ²⁷ CALAFAT, A., *Risk and control in the recreational drug culture: SONAR PROJECT*, Palma de Mallorca, IREFREA, 2001, 347p; BAUMAN, Z., *Intimations of postmodernity*, Londen, Routledge, XXVIII, 1992, 232p;

GASSER, P., "Psychoalytic therapy with MDMA and LSD in Switzerland", Newsletter for the Multidisciplinary Association for Psychedelic Studies 1995, 3: 3-7.

²⁸ SHERLOCK, K., Psycho-social determinants of ecstasy use, doctorale thesis, 1997.

²⁹ METZNER, R., "The nature of the MDMA experience and its role in healing, psychotherapy and practice", Revision, the Journal of Consciousness Change 1988, 10, no. 4, 59-72; COHEN, R., The love drug: marching to the beat of ecstasy, Binghamton, The Haworth Medical Press, 1998, 166p.

³⁰ BAUMAN, Z., Intimations of postmodernity, Londen, Routledge, XXVIII, 1992, 232p; GASSER, P., "Psychoalytic therapy with MDMA and LSD in Switzerland", Newsletter for the Multidisciplinary Association for Psychedelic Studies 1995, 3: 3-7.

³¹ MAFFESOLI, M., The time of tribes: the decline of individualism in mass society, Londen, Sage, XII, 1996, 176p.

³² BECK, J. & ROSENBAUM, M., Exploring XTC: a description of MDMA users, San Fransisco, Report to the National Institute on Drug Abuse, Institute for scientific analysis, 1989.

³³ BECK, J. en WATSON, L., "New Age Seekers: MDMA Use as an adjunct to spiritual pursuit", Journal of Psychoactive Drugs 1991, 23. 261 - 270; CALAFAT, A. e.a., Night life in Europe and recreative drug use. Sonar 98, IREFREA & European Commission, Valencia, Martin Impresores, 1999.

³⁴ Vanuit deze optiek is sprake van een tegencultuur waarbij in weerwil van maatschappelijke aanbevelingen in het algemeen en preventieprogramma's in het bijzonder het heft in eigen handen wordt genomen en risico's bewust in de ogen worden gekeken en de rug worden toegekeerd, met alle consequenties voor lichamelijk en geestelijk welzijn tot gevolg.

³⁵ CAMPBELL, C., "The sociology of consumption" in MILLER, D. (ed.) Acknowledging Consumption: a review of new studies, Londen, Routledge, 1995.

³⁶ MCKAY, G., DiY Culture: party and protest in Nineties Britain, New York, Verso, 1998; RICHARD, B. en KRUGER, H.H., "Ravers paradise, German youth cultures in the 1990's" in SKELTON, T. & VALENTINE, G. (eds) Cool places, geographies of youth cultures, Routledge, London, 1998.

³⁷ CARRINGTON, B. en WILSON, B., "Global clubcultures: cultural flows and late modern dance music culture" in CIESLIK, M. & POLLOCK, G. (eds), Young people in risk society, Aldershot, Ashgate, 2002; KOHN, M., Dope girls: the birth of the British drug underground, Londen, Lawrence and Wishart, 1992; RICHARD, B. en KRUGER H.H., "Ravers paradise? German youth cultures in the 1990's" in SKELTON, T. en VALENTINE, G. (eds) Cool places: geographies of youth cultures, Londen, Routledge, 1998.

³⁸ DE CERTEAU, M., The practice of everyday life, California, University of California Press, 1984.

³⁹ MEASHAM, F. en PARKER, H., "The teenage transition: from adolescent recreational drug use to the young adult dance culture in Britain in the mid-1990s", Journal of Drug Issues 1998, 28(1), pp. 3-32; MEASHAM, F., Dancing on drugs: risk, health and hedonism in the British club scene, Londen, Free Association Books, 2001.

⁴⁰ PARKER, H., ALDRIDGE, J. en MEASHAM, F., Illegal leisure - The normalization of adolescent recreational drug use, Londen, Routledge, 1998.

⁴¹ SOLOWIJ, N. en LEE, N., "Recreational MDMA use in Sydney: a profile of Ecstasy users and their experiences with the drug", British Journal of Addiction 1992, 87, 1161-1172.

⁴² WARD, J. en FITCH, C., "Dance culture and drug use" in STIMSON, G.V., FITCH, C. & JUDD, A. (eds), Drug use in London, pp. 108-124, Londen, Leighton, 1998.

⁴³ VAN DE WUNGAART, G.F., Ecstasy in het uitgaanscircuit: sociaal-epidemiologisch onderzoek naar de aard, omvang en risico's van het gebruik van XTC en andere uitgaansdrugs op houseparty's, Centrum voor Verslavingsonderzoek, Utrecht, Brouwer Uithof BV, 1997.

⁴⁴ CALAFAT, A., AMENGUAL, M., PALMER, A. en SALIBA, C., "Drug use and its relationship to other behaviour disorders and maladjustment signs among adolescents", Substance use and misuse 1997, 32, 1 - 24 en CALAFAT, A., Risk and control in the recreational drug culture: SONAR PROJECT, Palma de Mallorca, IREFREA, 2001.

- 45 SHERLOCK, K. en CONNER, M., "Patterns of ecstasy use amongst club-goers on the UK dance scene", *International Journal of Drug Policy* 1999b, 10, 117-129; LENTON, S., BOYS, A. en NORCROSS, K., "Raves, drugs and experience: drug use by a sample of people who attends raves in Western Australia", *Addiction* 1997, 92, 10, 1327-1337.
- 46 AKRAM, G. en GALT, M., "A profile of harm-reduction practices and co-use of illicit and licit drugs amongst users of dance drugs", *Drugs: Education, prevention and policy* 1999, 6(2): 215-225.
- 47 HAMMERSLEY, R., "The love drug: marching on the beat of ecstasy" in *Addiction* 1999, (94)3: 445.
- 48 HUNT, G., "Drugs and dancing: a cross-national exploration", Unpublished Paper, 2003; JOE-LAIDLER, K., HODSON, D. en TRAVER, H., A study on the psychotropic drug abuse problem in Hong Kong, Final report to the Action Committee against narcotics, narcotics division, Hong Kong Government, Centre for Criminology, University of Hong Kong, Hong Kong, 2000 en JOE-LAIDLER, HODSON, D. en TRAVER, H., The Hong Kong drug market. Final report to the UNICRI on the UNDCP Global Study in illicit drug markets. Hong Kong, Centre for Criminology, University of Hong Kong, 2000.
- 49 FORSYTH, A.J.M., "Ecstasy and illegal drug design: a new concept in drug use", *International Journal of Drug Policy* 1995, 6(3), pp. 193-209; SCHUSTER, P., LIEB, R., LAMERTZ, C. en WITTCHEN, H.-U., "Is the use of ecstasy and hallucinogens increasing? Results from a community study" in *Addiction Research* 1998, 4(1-2), pp. 75-82; GRIFFITHS, P. en VINGOE, L., "Amphetamines, ecstasy and LSD: strange bedfellows?" in Griffiths, P. & Vingoe, L. (eds) *The use of amphetamines, ecstasy and LSD in the European Community: a review of data on consumption patterns and current epidemiological literature*, 1997a, pp. 1-5.
- 50 ADORNO, T., *Introduction to the Sociology of Music*, New York, Seabury Press, 1976 en DEFLEM, M., *Habermas, modernity and law*, Beverly Hills, Sage Publications, 1996.
- 51 ZIZEK, S., *Le plus sublime des hystériques. Hegel passé*, Parijs, Université Cahors, 1988, 310p.
- 52 BECK, J., "Ecstasy and the rave scene: historical and cross-cultural perspectives", *Proceedings* 1993, 2, 424-431.
- 53 CRANG, P. en MALBON, B., "Consuming geographies: a review essay" in *Transactions of the institute of British geographers*, 21(4), 1996, 704-719; SALDANHA, A., "Music, space, identity: global youth/local others in Bangalore, India", www.cia.com.au/peril/youth, 1998 en MASSEY, D., *Space, place and gender*, Cambridge, Polity, 1994.
- 54 HETHERINGTON, K., *Ideas of difference: social spaces and the labour of division*, Oxford, Blackwell, VII, 1997.
- 55 MALBON, B., *Clubbing: dancing, ecstasy and vitality*, Londen, Routledge, 2001, 236p.; PINI, M., *Club cultures and female subjectivity: the move from home to house*, Londen, Macmillan, 2001, 192p; WRIGHT, M., *The symbolic challenge of a new cultural movement: ecstasy use and the British dance scene, 1988-1998*, Doctoral Dissertation, Sociology, Londen, City University, 1999; LIPSITZ, G., *Dangerous crossroads: popular music, postmodernism and the poetics of place*, Londen, Verso, 1994.
- 56 DURKHEIM, E. en MAUSS, M., *Primitive classification*, Londen, Cohen & West, 1963; BOURDIEU, P., *Algeria 1960*, Cambridge, Cambridge University Press, 1979.
- 57 NEEDHAM, R., *Structure and sentiment*, Chicago, University of Chicago Press, 1962; HERTZ, R., "The pre-eminence of the right hand: a study in religious polarity" in NEEDHAM, R., (ed.), *Right & left: essays on dual symbolic classification*, Chicago, University of Chicago Press, 1973.
- 58 WOLF, E., *Peasants*, New Jersey, Prentice Hall, 1969.
- 59 Resultaten van de Afdeling dataverzameling van de K.U.Leuven tonen in onderzoek, tweede ronde 2002, Vlaanderen een toegenomen score en quotering van genot en plezier aan.
- 60 JACKSON, P. EN THRIFT, N., "Geographies of consumption" in MILLER, D. (ed.) *Acknowledging consumption*, London & New York, Routledge, 1995, pp 204-237. Voor een analyse in termen van de consument als hedendaagse, soevereine machtshebber op de vrije markt zie ABERCROMBIE, KEAT EN WHITLEY, 1994; FEATHERSTONE, 1991.
- 61 DOMEQO, J.-PH., "Quel héroïsme aujourd'hui?", *Le Débat* 1985, p. 99-101.

⁶² KINT, V., Maatschappelijke situering van een aantal subculturen als oorzaak van een mogelijks druggebruik, een kritische reflectie, Kortrijk, 1995; PRINS, M., Ze moeten mij maar nemen zoals ik ben, Jeugdsubculturen in Nederland, Nijmegen, Universiteit Nijmegen, 1989.

⁶³ LIEVENS, P., "Subculturatie en tegencultuur: hippies als alternatieve jeugd" in VANDERMEULEN, J.S. Jeugd en samenleving: centrale problemen, alternatieven en overzichten, Assen, Van Gorcum, 1982; MCROBBIE, A., Postmodernism and popular culture, Londen, Routledge, 1994.

⁶⁴ VAN MEERBEECK, P., L'infamille ou la perversion du lien, Brussel, De Boeck, 2003.

⁶⁵ DE CAUTER, L., Archeologie van de kick, Verhalen over moderniteit en ervaring, De Balie/Van Halewyck, Amsterdam/Leuven, 1995.

⁶⁶ MASSEY, D., Space, place and gender, Cambridge, Polity Press, 1994, p. 97.

⁶⁷ STALLWITZ, A. & SHEWAN, D., "A qualitative exploration of the impact of cultural and social factors on heroin use in Shetland (Schotland)", Journal of Psychoactive Drugs 2002, 7.

⁶⁸ MEASHAM, F., Illegal leisure, the normalization of adolescent recreational drug use, Londen & New York, Routledge, 1998, pp. 154-157.